

گونه‌ها، سیر نگارش و انگیزه‌های تألیف کتب ادعیه در پنج قرن نخست براساس دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی

نصرت نیلساز (استادیار دانشگاه تربیت مدرس)

nilsaz@modares.ac.ir

نهله غروی نائینی (استاد تمام دانشگاه تربیت مدرس)

naeeni-n@modares.ac.ir

ابوالفضل رجائی فرد (دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس)

arajaei@chmail.ir

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۱/۲۷)

چکیده

براساس دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی، بخشی از تلاش علمی شیعیان در پنج سده نخست، تألیفات دعایی بوده است. این آثار در قالب گونه‌های مختلف دعایی است که در بستر زمانی و مکانی متفاوتی از یکدیگر شکل گرفته است. این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی در صدد مشخص شدن گونه‌های دعایی و سیر هر کدام از آنان در بستر زمان و مکان و کاوش در دلایل گرایش به این حوزه تألیفی است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کتاب‌های «یوم و لیلة»، «کتاب الدعاء»ها، کتاب‌های «اعمال سه ماه رجب، شعبان و رمضان»، و کتاب‌های «زیارت»، گونه‌های دعایی شیعیان هستند. همچنین نگاه به روند نگارش هرکدام نشانگر اقبال و ادبار عالمان به هریک از این گونه‌ها در بستر زمان و مکان‌های مختلف است و هر گونه دعایی، سیر متفاوتی از گونه دیگر داشته است. اهمیت دعا، مناسک، عبادت و زیارت در قرآن و احادیث بنیادی‌ترین دلیل نگارش این آثار است؛ هرچند انگیزه‌های شخصی و شرایط سیاسی-اجتماعی نیز در این امر دخیل بوده است.

کلید واژه‌ها: کتب یوم و لیلة، کتب الدعاء، کتب المزار، کتب ادعیه رجب، شعبان و رمضان، پنج سده نخست، حوزه‌های حدیثی.

مقدمه

شیعیان هرگز به منع حکومتی نقل و کتابت حدیث در دوره پس از رحلت پیامبر وقعتی ننهادند و به‌رغم محدودیت‌ها و خطرات فراوانی که پیوسته با آن روبه‌رو بودند، در حفظ میراث گران‌قدر حدیثی، چه به شکل شفاهی و چه مکتوب، همت گماشتند. شکل‌گیری دفاتر حدیثی از سماع شفاهی محدثان، تصنیف کتاب‌ها از دفاتر حدیثی و سرانجام تألیف جوامع روایی، نشانگر روند تحول این آثار مکتوب است که در طی سالیان دراز شکل گرفته است و گویای تلاش‌های مستمر محدثان در شرایط زمانی و مکانی متفاوت (کوفه، بغداد، بصره، قم، ری، سمرقند) و حوزه‌های گوناگون است.

این تلاش‌ها و تحولات در فهرست‌ها ثبت شده است. از میان فهرست‌های متقدمان، دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در این دو فهرست از میراث مکتوب شیعیان در پنج سده نخست نام برده شده است، که بالغ بر هزاران تألیف در عرصه‌های مختلف علوم اسلامی اعم از تفسیر، فقه، کلام و... است.

در این میان، دعا از نخستین حوزه‌هایی است که مؤلفان شیعه به آن توجه کرده‌اند و تألیفات متعدد نگاشته شده در دوره‌های مختلف، گویای اهمیت و جایگاه دعا نزد آنان است. این‌که در این پنج سده عالمان شیعه چه گونه‌های دعایی را نگاشته‌اند، و سیر شکل‌گیری هریک از این گونه‌ها در بستر زمان و مکان مختلف چه روندی را طی کرده است و کاوش در دلایل روی آوردن عالمان به ادعیه‌نگاری، مسائلی است که این مقاله در صدد تبیین و بررسی آن است. سؤالاتی که در اندک پژوهش‌های پیشین همچون مقالاتی مثل، ادب دعا در شیعه از رسول جعفریان و گونه‌شناسی تألیفات دعایی عالمان مسلمان تا زمان ابن‌طاووس از حامد خانی بدان پرداخته نشده است.

در واقع در مقاله نخست، فهرست‌وار و بدون توجه به ترتیب تاریخی و حوزه‌های جغرافیایی که اثر در آن شکل گرفته، در چهار مرحله - که از آغاز تألیف کتب دعا تا عصر شیخ عباس قمی صاحب مفاتیح الجنان - به تألیفات دعایی اشاره شده است و در مقاله دوم که دعاهای جهان اسلام را پژوهیده، براساس معیارهایی همچون ویژگی‌های ظاهری، مضامین ادعیه‌ای و دیدگاه مؤلفان، ادبیات دعایی جهان اسلام به پنج گونه تقسیم شده است.

در مقاله حاضر، تألیفات متقدم دعایی، به طور خاص در میان شیعیان، گونه‌شناسی می‌شود و هریک از این گونه‌ها براساس دو معیار زمان و مکان بررسی می‌شود. بررسی این گونه‌ها براساس این دو معیار، علاوه بر آنکه سبب آگاهی از دوره و خاستگاه تألیف هر گونه می‌شود، می‌توان بر اساس آن به نقش هریک از حوزه‌های حدیثی در شکل‌گیری و قوام هر گونه پی برد و گاه می‌توان با در نظر گرفتن این دو معیار، از دلایل پدید آمدن برخی تألیفات در ادوار تاریخی مختلف آگاهی جست.

۱. سیر تألیف کتاب‌های دعا در پنج سده نخست

یکی از حوزه‌های فعالیت‌های علمی شیعیان از عصر حضور ائمه، جمع آوری ادعیه و زیارات و تدوین آثار مختلف در این زمینه بوده است. گزارش این بخش از عملکرد عالمان شیعه در پنج سده ابتدایی، در دو فهرست شیخ طوسی و نجاشی قابل مشاهده است. بنا به گزارش این دو فهرست، مجموعاً ۷۷ عالم شیعه در حوزه‌های حدیثی مختلف، اعم از کوفه، بغداد، قم و... به تألیف اثری در این زمینه پرداخته‌اند.

البته گزارش نجاشی و شیخ طوسی از این تألیفات از نظر کمیت تفاوت‌هایی با یکدیگر دارد. از میان مجموع هفتاد و هفت نفری که به عنوان مؤلف کتاب دعا از آنان نام برده شده است، در ۲۹ مورد شیخ طوسی کتاب دعا یا زیارتی را که نجاشی برای یک مؤلف ذکر کرده، یادآور نشده است، و در پنج مورد نیز از میان چند تألیف، فقط به برخی از آن‌ها اشاره شده است. در دیگر سو، نجاشی تنها در یک مورد به کتابی که شیخ برای مؤلفی ذکر کرده، اشاره نکرده است و جالب آنجاست که این یک مورد نیز از تألیفات دعایی خود شیخ طوسی است؛

در یک مورد دیگر نیز نجاشی به تألیفات دعایی مؤلف، که شیخ طوسی به آن‌ها تصریح داشته، توجه نکرده است (طوسی، ۱۴۲۲: ش ۱۱، ۷۹۸، ۳۲۸، ۲۸۱، ۸۱۳، ۶۱۷، ۶۳۹، ۱۶۴، ۳۷۹، ۲۱۹، ۵۶۳، ۷۲۸، ۱۹۳، ۱۰۷، ۶۲۲، ۶۲۱، ۳۹۱، ۳۱۶، ۲۳۸، ۵۳۵، ۹۰۱، ۴۲۵، ۴۴۵، ۷۱۰، ۱۱۷، ۳۹۰، ۷۸۵، ۶۷۷، ۷۳۷، ۶۰۴، ۱۴۱، ۶۰۳، ۶۱۰؛ نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۷۱۴، ۹۴۵). لازم به ذکر است که این اختلاف، شامل موارد مشترک است (اشخاصی که هر دو آن‌ها را ذکر کرده‌اند).

از سوی دیگر، از میان ۷۷ صاحب اثر در زمینه دعا، شیخ طوسی از ۲۱ نفر در فهرست خود نام برده و این تعداد برای نجاشی تنها دو مورد است (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۸۳۵، ۵۶۴، ۶۶۷، ۹۰۵، ۹۱۵، ۱۲۱۰، ۹۳۸، ۲۱۲، ۳۶۲، ۳۱۵، ۲۲۱، ۱۰۶۱، ۱۶۲، ۶۹۷، ۱۱۵۱، ۲۰۹، ۱۰۶۴، ۱۰۶۷، ۲۱۰، ۲۵۱، ۱۴۳؛ طوسی، ۱۴۲۲: ش ۵۸۸، ۸۷۷).

بررسی این دو فهرست، نمایانگر بخشی از این تألیفات است که در دوره ائمه و توسط اصحاب ایشان به نگارش درآمده است. این کتاب‌ها، در کنار دیگر کتاب‌های پیشینیان، که در زمینه‌های دیگر به رشته تحریر درآمده، تا اواسط قرن پنجم، عیناً در کتابخانه‌های بزرگ شیعه موجود بوده است و در اثر حریق در دوره سلجوقی (سال ۴۴۷ق) از بین رفته است. ولی محتوای آن‌ها در دیگر کتاب‌های بزرگان شیعه، مثل کتاب الدعاء کلینی (م ۳۲۹ق)، کامل الزیارات ابن قولویه (م ۳۶۸ق)، مصباح المتعبد شیخ طوسی و امثال آن باقی مانده و در اختیار ما قرار گرفته است (تهرانی، ۱۴۰۳: ۱۷۵/۸-۱۷۳).

برای نمونه، روایات متعددی از کتاب المزار سعد بن عبدالله (م ۲۹۹ق / ۳۰۱ق)، که معاصر امام عسکری علیه السلام بوده (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۹۹)، در کامل الزیارات ابن قولویه و همچنین کتاب فضائل الأشهر الثلاثة شیخ صدوق منعکس شده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی معتقد است آن بخش از کتب پیشینیان که از آتش سوزی در امان مانده، تا اوایل سده هشتم در دسترس عالمان قرار داشته است.

او تمامی هفتاد و چند کتاب دعایی را که در اختیار سید بن طاووس بوده، در زمره کتاب‌های متقدم بر شیخ طوسی می‌داند و دلیل آن را کم بودن تألیفات دعایی در میان آثار عالمان بعد از شیخ الطائفه برشمرده که در فهرست شیخ منتجب الدین از این تعداد اندک نام برده شده است (تهرانی، ۱۴۰۳: ۱۷۷/۸-۱۷۶).

بررسی آثار دعایی ثبت شده در دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی، نشان از آن دارد که آثار نگارش یافته در پنج سده نخست، در چهار گونه مختلف یعنی کتاب‌های یوم و لیل، کتاب الدعاء، ادعیه سه ماه رجب، شعبان و رمضان و کتاب‌های زیارت (مزار) به رشته تحریر درآمده است. هریک از این گونه‌ها در طول این پنج سده، فرآیندی را در حوزه‌های مختلف حدیثی طی کرده‌اند که در ادامه بدان اشاره خواهد شد.

۱-۱. کتاب‌های یوم و لیلة

تالیفات در زمینه دعا از نیمه قرن دوم با نگارش کتاب‌هایی با عنوان کتاب یوم و لیلة آغاز شد. این گونه از آثار دعایی نخستین قالب از تالیفات عالمان شیعه در زمینه ادعیه‌نگاری است. آثاری که از عنوان آن برمی‌آید که در برگیرنده دعاهایی باشد که در ساعت‌های مختلف شبانه‌روز خوانده می‌شود. کوفه در میان حوزه‌های حدیثی، نخستین خاستگاه نشر این آثار بود و ابوبصیر اسدی (م ۱۵۰ق) در سده دوم هجری طلایه‌دار این امر بود (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۱۱۸۸). هم‌زمان پنج تن از اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهما السلام در مکتب کوفه و بغداد این روند را ادامه دادند. در کوفه معاویه بن عمار دهنی (م ۱۷۵ق) (همان: ش ۱۰۹۷)، مفضل بن عمر (م. قبل از ۱۷۹ق) (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۳: ۳۹۷)، و سلیمان بن عبدالله دیلمی؛ در بغداد عبدالله بن سنان (م بعد از ۱۷۰ق)^۱ و فضل بن سلیمان کاتب (م ح ۱۸۳ق)، که هر دو در دستگاه خلافت عباسی نیز مسؤولیتی بر عهده داشتند (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۵۵۶ و ۸۳۵)، به این امر پرداختند.

تلاش عالمان کوفه در نگارش این دسته از کتاب‌ها در اواخر سده دوم به پایان رسید ولی مکتب بغداد در طلیعة سده سوم با وجود دو تن از بزرگان شیعه، یعنی یونس بن عبد الرحمن (م ۲۰۸ق) (بغدادی، بی‌تا: ۵۷۱/۲) و محمد بن ابی عمیر (م ۲۱۷ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۸۸۸) همچنان به تألیف در این زمینه ادامه داد.

در ابتدای سده سوم سیر نگاهشده‌ها محدود به حوزه‌های عراق نشد و محمد بن خالد برقی (م ۲۲۰ق) (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۴۳، ۳۶۳ و ۳۷۷) با نگارش کتاب یوم و لیلة، مکتب قم را به حوزه‌های صاحب تألیف در این زمینه وارد کرد. آنچه در نیمه اول سده سوم اهمیت دارد، تألیف دو کتاب ارزشمند است که در مکتب بغداد از سوی یونس بن عبد الرحمن و شاگرد ایرانی‌اش احمد بن عبدالله بن مهران کرخی معروف به ابن‌خانبه (م ۲۳۴ق) (قمی، عباس، بی‌تا: ۲۷۵/۱) صورت پذیرفت. ارزش و اعتبار این دو کتاب از آن جهت است که به محضر دو تن از ائمه علیهم‌السلام عرضه شد و آن را تأیید کردند؛ قدر و منزلتی که برای کمتر کس و کمتر اثری می‌توان یافت.

کتاب یونس را داود بن قاسم جعفری، که از صحابیان جلیل‌القدر چند تن از ائمه بود (طوسی، ۱۴۲۲: ش ۲۷۶)، به امام عسکری علیه السلام عرضه کرد و امام علیه السلام او را این چنین مورد تقدیر قرار داد: «أعطاه الله بكلِّ حرف نوراً یومَ القیامة» (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۱۲۰۹؛ طوسی، ۱۳۷۳:

(۴۸۵). البته پیش‌تر امام جواد علیه السلام به هنگام ملاقات احمد بن ابی خلف، کتاب یونس را دیده و آن را صفحه به صفحه ورق زده و سه بار فرمودند: «رَجِمَ اللَّهُ يُوسُفَ» (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۸۴). ابن‌خانبه کتابش را به امام هادی علیه السلام عرضه کرد و امام صحت آن را تأیید کرد و امر کرد به آن عمل شود: «قال صحیح فاعملوا به» (ابن‌طاووس، ۱۴۰۶: ۲۸۹-۲۸۸). کتاب یوم و لیلۃ ابن‌خانبه که کتاب التادیب نام دارد و نجاشی از آن با تعابیری چون «حَسَنٌ، جیدٌ، صحیحٌ» یاد کرده (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۲۲۴)، قرن‌های متمادی مورد توجه عالمان شیعه بود. در قرن چهارم ابن‌قضاة صفوانی (حدود ۳۵۲ق)^۲ نسخه‌ای از آن را در اختیار داشت (تستری، ۱۴۱۹: ۷۰/۹-۶۹) و در سده پنجم، نجاشی و شیخ طوسی نسخه‌ای از آن را در اختیار داشتند و آن را معرفی کردند. همچنین شیخ در مصباح‌المتجهذ از آن نقل قول کرده است (طوسی، ۱۴۱۱: ۱۶۷/۱). بعدها نیز این کتاب از مصادر سید بن طاووس (م ۶۶۴ق) در فلاح‌السائل بود (کلبرگ، ۱۳۷۱: ۳۵۸).

نکته قابل توجه آنکه با وجود شهرت این اثر در میان عالمان، نه نجاشی و نه شیخ، طریقی برای آن ذکر نکردند. درباره کتاب یونس هم، شیخ طوسی به‌رغم آن که در شرح حالش، او را به داشتن آثار زیاد وصف کرد (طوسی، ۱۴۲۲: ش ۸۱۳)، اما به این اثر اشاره نکرده است. احتمال می‌رود که شیخ طوسی، با توجه به سخنی که در مقدمه الفهرست آورده، تنها آثاری را ذکر کرده که در اختیار داشته است.

از نیمه دوم سده سوم به بعد، دو حوزه ایران و عراق همچنان در تألیف این دسته از کتاب‌ها نقش داشتند. تألیفات علی بن محمد قاسانی اصفهانی از اصحاب امام هادی علیه السلام و موسی بن حسن بن عامر اشعری قمی (حدود ۲۶۲ق) (سبحانی، ۱۴۱۸: ۵۹۳) در ایران، و دو کتاب احمد بن هلال عبرتائی (م ۲۶۷ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۱۹۷) و محمد بن احمد بن‌خانبه کرخی در بغداد، گواه بر این ادعا است.

قاسانی از اهالی کاشان بوده و از روایتی که در کافی کلینی و مصباح‌المتجهذ شیخ آمده، فهمیده می‌شود که وی حداقل بین سال‌های ۲۳۱ق تا ۲۳۴ق در مدینه ساکن بوده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۱۴/۵؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۳۶۷/۱). نجاشی درباره کتابش آورده: «کتاب التادیب و هو کتاب الصلاة» ادامه کلام نجاشی «و هو یوافق کتاب ابن‌خانبه» نشان می‌دهد این اثر در زمره کتاب‌های دعا قرار دارد؛ نجاشی می‌افزاید که کتاب او زیادتی نسبت به کتاب ابن

خانبه دارد، آن هم در بخش حج. برخی چون شیخ آقا بزرگ تهرانی کتاب التادیب پسر ابن خانبه را غیر از کتاب پدرش می‌دانند (تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۱۱/۳)؛ اما صاحب قاموس آن را همان کتاب پدرش دانسته است (تستری، ۱۴۱۹: ۷۰/۹-۶۹).

آنچه در جمع بندی قرن سوم می‌توان گفت این است که این سده در زمینه تألیف این دسته از کتاب‌ها، قرن مکتب بغداد بود، در واقع عالمان این مکتب همان نقشی را داشتند که مکتب کوفه در سده دوم بر عهده داشت. نگارش پنج کتاب از هشت کتاب گویای این امر است.

نکته جالب توجه در سیر نگارش این گونه از آثار دعایی در قرن چهارم آن است که همان‌طور که مکتب کوفه در سده سوم از روند نگارش این دسته از آثار خارج شد، در سده چهارم این امر برای مکتب بغداد اتفاق افتاد و عالمان این حوزه حدیثی به کلی از روند نگارش در این زمینه خارج شدند. در مقابل، حوزه‌های ایران، که در اواسط قرن سوم وارد این عرصه شدند، حضور چشم‌گیری در شهرهای مختلف همچون سمرقند، قزوین، طبرستان و قم از خود نشان دادند. در واقع باید گفت ادامه سیر تألیف این گونه دعایی در این سده، مرهون تلاش‌های عالمان حوزه ایران است؛ که در این میان حوزه سمرقند و محمد بن مسعود عیاشی (م ح ۳۲۰ ق) (بغدادی، بی‌تا: ۳۲/۲) نخستین مکان و مؤلفی هستند که سیر کتاب‌های یوم و لیله را در قرن چهارم باید از آنجا پیگیری کرد.

در ادامه علی بن حاتم قزوینی (حدود ۳۵۰ ق) (طوسی، ۱۴۲۲: ش ۴۲۵) در نقطه‌ای دیگر از حوزه ایران به نگارش پرداخت. در همین دوره، مکتب بصره شاهد تألیف کتابی در این زمینه توسط ابن قضاة صفوانی (حدود ۳۵۲ ق) بود. همان‌طور که گفته شد، او نسخه‌ای از کتاب معروف ابن خانبه را در اختیار داشت. از این رو، احتمال اینکه در تألیف اثرش از آن بهره برده باشد دور از ذهن به نظر نمی‌رسد. در نیمه دوم این قرن، مانند شروع آن، این حوزه ایران بود که آخرین تألیفات را پدید آورد.

حسن بن حمزه علوی ابومحمد طبری (م ۳۵۸ ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۱۴۸) از عالمان برجسته شیعه بود که شیخ طوسی در وصفش آورده: «کان فاضلاً، أدیباً، عارفاً، فقیهاً، زاهداً، ورعاً، کثیر المحاسن» (طوسی، ۱۴۲۲: ش ۱۹۵). او در میان کتاب‌ها و تصنیفات متعددش اثری با عنوان کتاب المبسوط فی عمل یوم و لیلة نگاشت. وی در دو سال آخر عمرش به بغداد رفت و شخصیت‌های برجسته‌ای چون شیخ مفید، حسین بن عبیدالله غضائری و ابن عبدون ضمن

ملاقات او، از وی سماع کردند و اجازه دریافت کردند (همان: ش ۱۴۸، طوسی، ۱۴۲۲: ش ۱۹۵). عالم سرشناس مکتب قم، یعنی ابن قولوبه (م ۳۶۸ق) (طوسی، ۱۴۲۲: ش ۴۱۸)، که او را برای کتاب کامل الزیاراتش می‌شناسند، هم تألیفی را به رشته تحریر درآورد.

بعد از سه قرن تلاش چشمگیر عالمان حوزه‌های مختلف در تألیف کتاب‌های یوم و لیلۃ، از ابتدای قرن پنجم تا نیمه آن به جز تألیف شیخ طوسی، مختصر فی عمل یوم و لیلۃ شاهد اثر دیگری در این حوزه نیستیم. البته نام این اثر در فهرست نجاشی نیامده است. اشاره کردن تنها به پنجاه و یک رکعت نماز واجب و مستحب در کنار بیان مختصر بعضی از تعقیبات نماز، محتوای این کتاب را تشکیل می‌دهد (تهرانی، ۱۴۰۳: ۳۰۵/۲۵).^۴

۲-۱. کتب الدعاء

این عنوان نیز برای کتاب‌های دعا به کار رفته است. نگارش این گونه از کتاب‌های دعا با اندک فاصله و یا شاید همزمان با کتاب‌های یوم و لیلۃ آغاز شد.

۱-۲-۱. سده دوم

معاویة بن عمّار دهنی (م ۱۷۵ق) از اصحاب برجسته امام صادق و امام کاظم علیهما السلام در کوفه، نخستین مؤلف در میان اصحاب ائمه در این عرصه به شمار می‌آید. به نظر می‌رسد برخی نقل‌هایی که در کافی و مصباح‌المتهمجد آمده، برگرفته از کتاب او باشد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۳: ۳۹۳).

در همین دوره در کوفه علی بن حسن طاطری (م ۱۸۳ق) (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۴۱) که از شیوخ واقفیه است؛ اما نجاشی او را در حدیث ثقه دانسته (نجاشی، ۱۴۰۸: ۶۶۵). او در کنار کتاب‌های فقهی متعدد خود، اثری در باب دعا به نگارش درآورد. سیر تألیف آثار در این قرن، به تألیف اسماعیل بن موسی بن جعفر (م ۱۸۳ق) (کحاله، بی‌تا: ۲۹۷/۲) ختم شد، که از عالمان مصر بود. کتاب او به طور کامل یا بخشی از آن در الجعفریات (الأشعثیات) آمده است. وجود دعاها و تعویذهایی از نبی اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، در موضوعات متنوع مانند: دعای هنگام غذا خوردن، هنگام دیدن باران، دعای حضرت در جنگ احد و احزاب، تعویذ آن حضرت از بلا، فقر، چشم

^۴. برای نگاه اجمالی به تلاش‌های صورت گرفته در پنج قرن رجوع شود به پیوست‌ها، نمودار شماره ۱.

زخم و... و نیز وجود روایاتی در باب فضیلت دعا و همچنین وجود دعاهای مختلف از جمله بخش‌هایی است که امروزه در کتاب جعفریات قابل مشاهده است.

۱-۲-۲. سده سوم

اثر سلیمان بن جعفر جعفری از اصحاب امام رضا و امام جواد علیهما السلام (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۴۴۸) در باب فضیلت دعا، نخستین اثر قرن سوم به شمار می‌آید. سیر نگارش این کتاب‌ها در میانه قرن سوم به حوزه ایران و شهرهای قم و اهواز رسید و سه تن از عالمان برجسته این دو شهر، همچون محمد بن اورمه قمی (زنده قبل از ۲۵۴ق) (سبحانی، ۱۴۱۸: ۴۸۰)، حسین بن سعید اهوازی و علی بن مهزیار اهوازی، با به عرصه رساندن آثار خود پیش قراولان مکتب ایران در این زمینه شدند. چنان‌که در نیمه دوم این سده، دو شخصیت برجسته مکتب قم، یعنی محمد بن حسن صفار (م ۲۹۰ق) و سعد بن عبدالله اشعری (م ۲۹۹ق یا ۳۰۱ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ۹۴۹ و ۴۶۵) آثار خود را، پس از تألیفات صورت گرفته در میانه سده سوم، به تحریر درآوردند. از نیمه دوم قرن سوم آثاری در حوزه عراق نگاشته شد. هارون بن مسلم یکی از آن‌ها است. کسی که امام عسکری و حضرت حجت علیه السلام را ملاقات کرد و نجاشی درباره وی آورده «الکاتب السر من رأی». نجاشی او را اصالتاً اهل الانبار و ساکن سامرا دانسته و شیخ در رجال، اصالت او را کوفی برشمرده و گفته که مدتی در بصره بوده و سپس به بغداد رفته و در آنجا فوت کرده است (همان: ش ۱۱۸۱؛ طوسی، ۱۴۲۲: ش ۷۸۵). همچنین ابراهیم بن سلیمان نهمی کوفی (م ح ۲۸۰ق) (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۰۸)، محمد بن عباس بن عیسی (م ح ۲۸۰ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۹۱۷)، و علی بن حسن بن علی بن فضال فطحی مذهب (م ۲۹۰ق) (همان: ۸۳/۲) در کوفه آثار خود را به نگارش درآوردند.

در تحلیل سده سوم، درباره کتاب الدعاءها باید اذعان داشت که هرچند آثار نگاشته شده در این قرن، نتیجه تلاش‌های عالمان دو حوزه عراق (به ویژه کوفه) و ایران (قم و اهواز) است، اما تألیفاتی که عالمان حوزه ایران از خود بر جای گذاشتند، به واسطه بازتاب آن در کتاب‌های عالمان دوره‌های بعد، از اهمیت و جایگاه شایانی برخوردار است. بررسی سند روایاتی که در کافی کلینی، مصباح‌المتجهد شیخ طوسی، کتب متعدد سید بن طاووس و ابن‌فهد حلی و کفعمی آمده است، نشانگر آن است که اینان از آثار متقدمانی مانند علی بن مهزیار و حسین بن سعید اهوازی، محمد بن حسن صفار و سعد بن عبدالله اشعری قمی بهره برده‌اند (ابن طاووس، ۱۴۰۶:

۲۲۲، ۴۳، ۱۶۵، ۲۳۰ و ...؛ همان، ۱۴۱۸: ۷۰، ۹۷، ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۵۸، ۲۳۳، ۱۰۲، ۷۰، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۸۷، ۳۱۶؛ همان، ۱۴۰۹: ۱/۴۲۸، ۲/۶۸۵؛ همان، الف ۱۴۰۹: ۱۳۲، ۱۳۹ و ۱۴۲؛ همان، ۱۳۳۰: ۲۴۰، ۲۴۲، ۴۰۱؛ همان، ۱۴۱۱: ۱۵؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۲/۴۶۷، ۴۸۰، ۵۰۹، ۵۲۹، ۵۶۰؛ کفعمی، ۱۴۰۵: ۳۰۰، ۳۰۲، ۳۰۸؛ ابن فهد حلی، ۱۴۰۷: ۴۲).

در نیمه دوم قرن سوم، علاوه بر افرادی که در زمینه دعا تألیف مستقل داشتند، از عبدالله بن جعفر حمیری می‌توان نام برد که هرچند اثر مستقلی را تألیف نکرد، اما اولین بخش از کتاب قرب الإسناد، یعنی روایات منقول از امام صادق علیه السلام، را به مبحث دعا اختصاص داد.

۱-۲-۳. سده چهارم

تلاش عالمان حوزه عراق، در نیمه پایانی قرن سوم در ابتدای سده چهارم ادامه یافت. در کوفه از میان خاندان مشهور آل أعین ابو طاهر زراری (م ۳۰۱ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۹۳۸)۳، که با امام عسکری علیه السلام نیز مکاتباتی داشتند، و از میان واقفیان، حمید بن زیاد (م ۳۱۰ق) (همان: ش ۳۳۷) کوفی که ساکن سورا بود و به نینوا کوچ کرد، و بعد از علی بن حسن طاطری دومین واقفی در این عرصه است، از نخستین کسانی هستند که آثارشان در سرآغاز قرن چهارم به ثبت رسیده است.

در نیمه اول این قرن، عبدالعزیز بن یحیی جلودی (م ۳۳۲ق) (تهرانی، ۱۴۰۳: ۱/۳۱۲) در مکتب بصره در ضمن آثار پر شمار تاریخی اش دست به تألیف کتاب در باب دعا زد و ضمن نگارش آثار دعایی مخصوص درباره امیرالمؤمنین، کتاب الدعاء عنه [علی] علیه السلام و ابن عباس، کتاب قوله في الدعاء و العوذ و ذکر الخیر، تألیفاتی چون کتاب العوذ و کتاب الرقی، و مانند سایر عالمان مذکور، نگاشته‌ای با عنوان کتاب الدعاء نیز به نگارش درآورد.

در نیمه ابتدایی این قرن، وجود تألیفات دعایی در شهرهای سمرقند، اصفهان، ری، و قم نشان از حضور فعال و پر رنگ عالمان ایران در حوزه‌های مختلف حدیثی در تألیف این گونه از آثار دعایی دارد. نگاشته‌های عیاشی (م ۳۲۰ق) (بغدادی، بی‌تا: ۲/۳۲) احمد بن علویه اصفهانی (م ۳۲۰ق) (تهرانی، ۱۴۰۳: ۲/۲۲۴)، کلینی^۴ (م ۳۲۹ق) و احمد بن محمد بن دول قمی (م ۳۵۰ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۲۲۱) گواه این ادعا است. از این میان، الإعتقاد فی الأدعية احمد بن علویه که شیخ در رجال از آن به دعاء الإعتقاد یاد کرده (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۱۲)، تا دوران کفعمی (م ۹۰۵ق) موجود بوده و از مصادر کتاب البلد الامین است (تهرانی، ۱۴۰۳:

۲/۲۲۴). همچنین در این دوره می‌توان از کتاب الأدعية مستبصری (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۱۰۲۳) چون محمد بن احمد بن ابراهیم جعفی کوفی معروف به صابونی (م ح ۳۳۸ق) (همانجا) که ساکن مصر بود و منزلتی در آن دیار داشت، یاد کرد.

نگاه به آثار عالمان در نیمه انتهایی سده چهارم، از انگیزه دانشمندان مکتب کوفه، بغداد و بصره در عراق و مکتب قم و ری در ایران در نوشتن کتاب دعا در کنار سایر تألیفات حکایت دارد و همچنان شواهد رونق این تألیفات تا انتهای قرن چهارم وجود دارد. محمد بن وهبان معروف به دیلی (م ۳۵۵ق) (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۲۴) در بصره کتاب الدعاء را نگاشت. عبیدالله بن احمد أنباری مقیم واسط، که مستبصر شد و البته از سوی عالمان بغداد به غلو متهم شد، در میان تألیفات فراوانش کتاب الأدعية الأئمة را نوشت (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۶۱۵). ابوغالب زراری (م ۳۶۸ق) (همان: ش ۱۹۹)، کوفی ساکن بغداد (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۱۰) کتاب دعاء سفر را نگاشت.

محمد بن احمد بن داود قمی شخصیت برجسته مکتب قم نیز به بغداد آمد و در سال ۳۶۸ق در همانجا وفات کرد؛ کسی که حسین بن عبیدالله غضایری درباره او می‌گوید «لم ير أحدا أحفظ منه و لا أفه و لا أعرف بالحديث». او هم تألیفی با عنوان صلوات الفرج و أدعيتها را به نگارش درآورد (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۱۰۴۶). البته احتمالاً نگارش کتاب او در مکتب قم صورت گرفته و او برای عرضه آن راهی بغداد شده. مانند تنی چند از عالمان دیگر که در همین بازه زمانی (میانه سده چهارم) وارد بغداد شدند و بزرگان بغداد به سماع از آنها روی آوردند. در ادامه محدث نام آور مکتب ری یعنی شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) نیز ادعیه الموقوف را در باب ادعیه حج عرضه کرد. نکته جالب توجه آنکه نجاشی اجازه کتاب‌های شیخ صدوق را از طریق پدرش دارد. کسی که کتاب‌های صدوق را هنگامی که او در سال ۳۵۵ق به بغداد آمد، سماع کرده بود (همان: ش ۱۰۵۰)؛ یعنی به بیان دیگر کتاب‌های دعای شیخ صدوق و سایر تألیفاتش نیز از طریق آمدن شیخ به بغداد و عرضه آن در این شهر، در اختیار حوزه عراق قرار گرفت. سرانجام این قرن، مانند ابتدای آن، به مکتب کوفه منتهی شد و کتاب الدعاء ابوالفضل شیبانی (م ۳۸۷ق) (ذهبی، ۱۳۸۲: ۶۰۸/۳) پایان‌بخش آثار دعا در این سده شد.

در تحلیل سده چهارم باید گفت که به لحاظ کمیت آثار، این قرن، سده‌ای پرتألیف به شمار می‌آید و پانزده اثر نوشته شده، گواه این مطلب است. همچنین تقریباً عالمان همه حوزه‌های

مطرح شیعه، اعم از کوفه، بغداد، بصره، قم، ری، اصفهان، و سمرقند فعالیت چشم‌گیری داشتند.

۱-۲-۴. سده پنجم

در سده پنجم، به جز تألیف جامع شیخ طوسی (م ۴۶۰ق)، مصباح المتجهد که خودش آن را خلاصه کرد، اثر شاخص دیگری به چشم نمی‌خورد. آنچه در این بازه زمانی بیشتر جلوه می‌کند، نخست، طلایه داری حوزه عراق و به‌ویژه مکتب بغداد است؛ دوم، روی آوردن عالمان به تألیف آثار دعایی در یک زمینه خاص، مثل التعقیب و التعفیر ابن نوح سیرافی (م ح ۴۲۰ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۲۰۷) درباره دعاهای مربوط به تعقیبات نماز یا تألیفات ابن عبدون (م ۴۲۳ق) (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۱۳)، ابوفرغ قنایی (م ح ۴۲۰ق)، احمد بن عبد بن احمد رفاء و احمد بن علی نجاشی (م ۴۵۰ق) در باب اعمال روز جمعه.

البته لازم به ذکر است که فصلی از مصباح المتجهد هم به اعمال جمعه اختصاص دارد. مصباح المتجهد بعدها مورد توجه سید طاووس (م ۶۶۴ق) قرار گرفت و او براساس آن تألیفات دعایی خود را نگاشت و از مصادر کفعمی نیز به شمار آمد (کفعمی، ۱۴۰۵: ۷۷۲).

۱-۳. کتاب‌های دعاهای رجب، شعبان، رمضان

دسته‌ای از کتاب‌های دعا درباره اعمال سه ماه رجب، شعبان و رمضان است. اهمیت و فضیلت عبادت در این سه ماه، که در روایات ائمه اطهار علیهم‌السلام بر آن تأکید شده، انگیزه عالمان شیعه برای نگارش تألیفات مستقل در این زمینه بوده است. نیمه دوم سده سوم، آغاز تألیفات مستقل در این زمینه است. حوزه حدیثی نیشابور نخستین حوزه است، و فقیه و متکلم برجسته، فضل بن شاذان نیشابوری (م ۲۶۰ق) (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۹۰، ۴۰۱) از اصحاب امام هادی و امام عسکری علیهم‌السلام، با نگارش کتاب النجاح فی عمل شهر رمضان اولین مؤلف در این زمینه است. مکتب قم دومین میزبان برای تألیف این دسته از کتاب‌ها است. محمد بن حسن صفار (م ۲۹۰ق) عالم سرشناس این دیار، علاوه بر کتاب الدعاء و کتاب المزار، کتاب ما روي في شعبان را نوشت.

ه. برای نگاه اجمالی به تلاش‌های صورت گرفته در پنج قرن رجوع شود به پیوست‌ها، نمودار شماره ۲

نیمه اول قرن چهارم شاهد اثری در این زمینه نبود. هرچند همان طور که گذشت، در دیگر گونه‌های کتاب دعا شاهد آثار گوناگونی بوده است. از اواسط قرن چهارم تا انتهای این قرن نیز، مانند سده قبل، حوزه ایران یکه‌تاز عرصه تألیف در این زمینه است. به عبارت بهتر، باید گفت در این ۱۵۰ سال، به جز در یک مورد، به جز ایران، شاهد تألیفی در این زمینه در هیچ‌یک از دیگر حوزه‌های حدیثی نیستیم.

در اواسط این قرن، علی بن حاتم قزوینی (م ۳۵۰ق) عمل شهر رمضان را نگاشت. اندکی پس از او محمد بن احمد قمی (م ۳۶۸ق) فی عمل شهر رمضان را به دیگر آثار دعایی خود افزود. در انتهای سده چهارم، به گزارش نجاشی شیخ صدوق رساله فی شهر رمضان را نگاشت. اما شیخ به این کتاب اشاره نکرده است. امروز از شیخ صدوق اثری با عنوان فضائل الأشهر الثلاثة موجود است. البته نجاشی و شیخ از این اثر یاد نکرده‌اند. تقریباً در همین ایام نصر بن عامر سنجاری (م ۳۸۱ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۱۱۵۱) نیز کتابی در فضائل ماه رمضان به نگارش درآورد.

در قرن پنجم شاهد آثار سه‌گانه احمد بن محمد بن عیاش جوهری (م ۴۰۱ق) (همان: ش ۲۰۵)، کتاب عمل رجب، کتاب عمل شعبان، کتاب عمل شهر رمضان هستیم. نجاشی از محل زندگی او یاد نکرده ولی از آنجا که او را دیده و گفته جد و پدر او از بزرگان بغداد بوده‌اند، می‌توان احتمال داد که از اهالی بغداد بوده است. آخرین اثر را در این زمینه، ابو جعفر جریری معروف به ابن بصری، با عنوان کتاب عمل شهر رمضان به رشته تحریر درآورده است. در سده پنجم، محمد بن علی بن ابی قره (م ۴۲۰ق)، استاد نجاشی، عمل الشهور را درباره اعمال ماه‌های سال تألیف کرد.^۶

۲-۴. کتاب‌های المزار

۲-۴-۱. سده دوم

ظهور کتاب‌های زیارت را باید هم‌زمان با کتاب‌های دعا دانست؛ زیرا نخستین مؤلف این آثار، معاویه بن عمّار دهنی (م ۱۷۵ق) است، که نخستین مؤلف کتاب الدعاء نیز بود. وی در مکتب کوفه کتاب مزار امیرالمؤمنین علیه السلام را نوشت (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۱۰۹۷). در مکتب بصره هم در

^۶. برای نگاه اجمالی به تلاش‌های صورت گرفته در پنج قرن رجوع شود به پیوست‌ها، نمودار شماره ۳.

این دوره، عبدالله بن عبدالرحمن أصم مسمعی دست به تألیف زد. نجاشی درباره کتاب او آورده: «له کتاب المزار سمعت ممن رءاه فقال لي: هو تخليط» (همان: ش ۵۶۴) و ابن غضائری نیز بیان داشته: «له كتاب في الزيارات ما يدل على خبث عظيم و مذهب متهافت». البته ابن غضائری غیر از تضعیف کتاب، نویسنده را نیز ضعیف، مرتفع القول (غالی) و کذاب دانسته است (واسطی بغدادی، ۱۳۶۵: ۷۶). با وجود این، روایات متعددی از او در کامل الزیارات ابن قولوبه در باب زیارت امام حسین عليه السلام موجود است (ابن قولوبه، ۱۳۵۶: ۶۸، ۸۱، ۱۲۳). در کافی نیز در باب زیارت قبور روایتی از او آمده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۳۰/۳).

۲-۴-۲. سده سوم

فعالیت مکتب کوفه در این زمینه در سده سوم ادامه یافت و تألیفات این قرن نیز همانند سده دوم از مکتب کوفه آغاز شد و کتاب‌های داود بن کثیر رقی (م. بعد از ۲۰۳ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۴۰۸) و علی بن حسن بن فضال (م ۲۲۴ق) (همان: ش ۷۱)، حاصل تلاش عالمان این مکتب در شروع این قرن است. میانه سده سوم، زمان ورود حوزه ایران در این زمینه است. آثار محمد بن اورمه قمی، علی بن مهزیار اهوازی، حسین بن سعید اهوازی و حسین بن عبید الله سعدی قمی (م ح ۲۵۴) (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۸۶) گواه بر حضور دانشمندان مکتب قم و اهواز در این عرصه است.

نجاشی درباره کتاب‌های حسین بن عبیدالله سعدی آورده: «له كتب صحيحه الحديث» (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۸۵). هرچند او نیز مانند محمد بن اورمه قمی از سوی مکتب قم به غلو متهم شد.^۵ از نکات جالب توجه در این برهه زمانی، هم‌زمانی ممانعت متوکل (م ۲۴۷ق) از زیارت سیدالشهداء عليه السلام و تألیف چهار کتاب در زمینه زیارت توسط عالمان شیعه است.

سیر تألیفات در نیمه دوم سده سوم، ویژه دو مکتب کوفه و قم است. چنان‌که حسن بن محمد بن سماعه واقفی مذهب (م ۲۶۳ق) (همان: ش ۸۳)، یونس بن علی القطان (م ح ۲۸۰ق) (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۵۰) و محمد بن عباس بن عیسی (م ح ۲۸۰ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۹۱۷) در کوفه و محمد بن احمد بن یحیی اشعری (م ح ۲۷۰ق) (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۳۸)، محمد بن حسن بن صفار (م ۲۹۰ق) و سعد بن عبدالله اشعری در قم تنها افرادی هستند که در این دوره، دست به نگارش کتاب زیارت زده‌اند.

در زمینه اهمیت و اعتبار آثار نگاشته شده در این قرن، باید گفت این آثار هم مورد توجه عالمان این قرن قرار گرفت؛ مانند استفادۀ محمد بن حسن صفار از المزار علی بن مهزیار (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۴۹ و ۳۰۶). همچنین استفادۀ سعد بن عبدالله از کتاب مزار حسین بن سعید اهوازی (همان: ۱۴، ۱۷، ۵۹)؛ هم مورد توجه عالمان قرن چهارم. نمونه روشن آن وجود روایات متعددی از المزار سعد بن عبدالله در کامل الزیارات ابن قولویه است. البته کتاب‌های علی بن مهزیار، حسین بن سعید و محمد بن حسن صفار نیز از منابع ابن قولویه بوده‌اند. از نکات جالب توجه آنکه با وجود اهمیت این سه اثر، شیخ طوسی جز به دومی اشاره نکرده است.

۲-۳- سده چهارم

ادامه روند کتاب‌های مزار در سده چهارم را باید از منطقه خراسان و دیار سمرقند و اثر عیاشی (م ۳۲۰ق) پی گرفت. به دنبال آن زیارات و المناسک حمزة بن قاسم نیز از جمله آثاری است که در نیمه ابتدایی سده چهارم نوشته شد. مکتب کوفه در این قرن محل اقامت عالمی از مکتب قم شد. جعفر بن حسین بن شهریار قمی (م ۳۴۰ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۳۱۵) به کوفه هجرت کرد و کتاب فی المزار و فضل الکوفة و مساجدها را ظاهراً در آن دیار به رشته تحریر درآورد. علاوه بر این میزبانی، تألیف کتاب زیارات محمد بن علی بن تمام ملقب به «سکین» (م ۳۴۰ق) (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۴۳) نشان دیگری از فعالیت حداقلی عالمان کوفه در نیمه ابتدایی این قرن دارد. در میانه این سده، حوزه قم شاهد نگارش اثری در باب زیارت، آن هم از سوی عالم پرتألیف، یعنی احمد بن محمد بن حسین دول قمی (م ۳۵۰ق)، بود.

نگاهی اجمالی به آثار نوشته شده در نیمه دوم سده چهارم حکایت از رونق تألیف کتاب‌های زیارت در این دوران، به‌ویژه در عراق و ایران دارد. آثاری نظیر المزار محمد بن وهبان (م ۳۵۵ق) ساکن بصره، کتاب مزار ابی عبدالله علیه السلام عبیدالله بن احمد بن یعقوب انباری (م ۳۵۶ق) مقیم واسط و همچنین المزار ابراهیم بن محمد مزاری (م ۳۶۶ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۲۲) در عراق نوشته شد. در مکتب قم و ری نیز آثار برجسته‌ای به منصف ظهور رسید که برخی از آنها تا امروز باقی مانده است؛ مانند کامل الزیارات ابن قولویه (م ۳۶۸ق) که نجاشی در فهرست و شیخ در مصباح المتعجد آن را کتاب زیارات خوانده‌اند (همان: ش ۳۱۶؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۸۵۳/۲). اما شیخ طوسی در فهرست آن را جامع زیارات و کفعمی در جنة الأمان، کتاب المزار نامیده است (طوسی، ۱۴۲۲: ش ۱۴۱؛ کفعمی، ۱۴۰۵: ۷۷۳). نجاشی در بیان ارزش و اعتبار

کتاب‌های ابن قولویه آورده: «له کتب حسان» (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۳۱۶). کتاب کامل الزیارات ابن قولویه همچنین مورد توجه شیخ مفید بود و او روایات زیادی را از آن کتاب در کتاب المزار خود آورده است (مفید، ۱۴۱۳: ۱۳).

کتاب المزار محمد بن احمد بن داود قمی (م ۳۶۸ق) اثر برجسته دیگری است که شیخ طوسی آن را به بزرگی و حُسن ستوده است (طوسی، ۱۴۲۲: ش ۶۰۳). در نقلی که شیخ مفید در المزار از این کتاب آورده، و در روایتی که سید بن طاووس در الدرر الواقیة آورده، این اثر، کتاب زیارات نامیده شده است (مفید، ۱۴۱۳: ۲۲۲؛ ابن طاووس، ۱۴۱۵: ۷۵). البته در دو نقل دیگر (ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۱/۱، ۴۶۸/۲، ۵۶۷/۲). همچنین شیخ طوسی در تهذیب الأحکام روایات متعددی را در ابواب مربوط به زیارت از او نقل کرده است که به نظر می‌رسد از همین کتاب گرفته شده باشد (طوسی، ۱۴۰۷: ۹/۶، ۲۰، ۲۴، ۲۵، ۳۳، ۳۷، ۴۰، ۴۲، ۴۵، ۴۶).

همچنین این کتاب از مصادر کفعمی (م ۹۰۵ق) بوده است (کفعمی، ۱۴۰۵: ۸۷۷). در منطقه ری ابوالطیب رازی (م ح ۳۷۰ق) از عالمان و متکلمان این دیار در میان تألیفات متعددی کلامی و فقهی خود، زیارة الرضا علیه السلام و فضله و معجزاته را نگاشت؛ شیخ طوسی حجم آن را ۲۰۰ صفحه دانسته است (طوسی، ۱۴۲۲: ش ۸۷۷). و بالأخره پایان آثار حوزه ایران در قرن چهارم، کتاب‌های زیارت شیخ صدوق (ساکن ری) است، المدینة و زیارة قبر النبي و الأئمة علیهم السلام، زیارات قبور الأئمة، کتاب فی زیارة موسی و محمد (علیهما السلام) و جامع زیارة الرضا علیه السلام. البته شیخ طوسی از هیچ کدام یاد نکرده اگرچه دلیل آن را این‌گونه بیان داشته: «فهرست کتبه معروف و أنا أذكر ما يحضرنی فی الوقت من أسماء کتبه» (همان: ش ۷۱۰).

دو کتاب زیارت امیرالمؤمنین و زیارت سیدالشهداء آخرین آثار نگاشته شده در زمینه زیارت در این قرن است که در مکتب کوفه و توسط ابوالفضل شیبانی به ظهور رسید (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۱۰۶۰). در باب فعالیت حوزه‌های حدیثی در تألیف کتاب‌های زیارت، سده چهارم نمایانگر حضور فعال عالمان حوزه‌های عراق و ایران در شهرهای کوفه، بصره، واسط، قم، ری و سمرقند است.

در قرن پنجم در باب زیارت تنها دو تألیف وجود دارد. اولین کتاب المزار شیخ مفید است که تا امروز باقی مانده و در مکتب بغداد شکل گرفت. شیخ مفید در مقدمه آورده که هدفش بیان شیوه

زیارت امیرالمؤمنین و سیدالشهدا علیهما السلام است. اما در انتهای کتاب به زیارت سایر ائمه اطهار علیهم السلام نیز پرداخته است. در اعتبار کتاب باید گفت شیخ طوسی مطالب فراوانی را از این کتاب در تهذیب الاحکام نقل کرده است. همچنین عبدالکریم بن طاووس (م ۶۳۹ق) در فرحة الغری و نیز شیخ کفعمی (م ۹۰۵ق) در بلد الامین و المصباح از آن بهره برده‌اند (مفید، الف ۱۴۱۳: ۱۲). اثر دیگر متعلق است به مکتب قم و آن الزیارات حسین بن علی خزاز قمی (م ح ۴۳۰ق) (طوسی، ۱۴۱۴: ۴۴۳) است.

از نکات قابل تأمل در زمینه کتاب‌های مزار، توجه به نقش مکتب بغداد است. عالمان بغداد بر خلاف حضور بسیار پر رنگ در تألیف کتاب‌های یوم و لیلۃ و کتاب‌های الدعاء در روند تألیف کتاب‌های زیارت، به استثنای کتاب المزار شیخ مفید حضوری ندارند. در مقابل، عالمان حوزه‌های ایران و به‌ویژه مکتب حدیثی قم، که با نگارش یازده کتاب از ۲۷ کتاب تألیفی در این زمینه، در شکل‌گیری این دسته از کتاب‌های دعا، نقش شایانی ایفا کرد.^۷

در انتهای این بخش لازم است خاطرنشان کنیم که در میان تألیفات عالمان شیعه از نیمه دوم قرن سوم به بعد، آثاری با عنوان فضل الکوفه، فضل قم و الکوفه، فضل الکوفه و مساجدها و... وجود دارد. چنین عناوینی در میان ابواب کتاب‌هایی مثل المزار شیخ مفید (مفید، الف ۱۴۱۳: ۱۷۰) و المزار الکبیر مشهدی (مشهدی، ۱۴۱۹: ۱۱۱) مشاهده می‌شود. نکته حائز اهمیت آن‌که بیشتر مؤلفان در این زمینه از مکتب کوفه‌اند؛ مانند محمد بن احمد بن خاقان (م ح ۲۷۰ق) (نجاشی، ۱۴۰۸: ش ۹۱۵)، علی بن حسن بن فضال (م ح ۲۹۰ق) و احمد بن محمد بن سعید معروف به ابن عقده (م ۳۳۳ق) (همان: ش ۲۳۱) و برخی چون جعفر بن حسین بن شهریار (م ۳۴۰ق) از قم به کوفه هجرت کرد و رحل اقامت در آنجا گسترد؛ و همان‌طور که قبلاً گفته شد، به نظر می‌رسد کتابش را در باب زیارت و فضیلت کوفه و مساجد آن، بعد از رفتن به کوفه نگاشته باشد.

البته در مکتب قم هم سعد بن عبدالله اشعری کتابی در فضیلت دو شهر قم و کوفه تألیف کرده است. در حوزه بغداد و در سده پنجم نیز نجاشی الکوفه و ما فیها من الآثار و الفضائل را از خود بر جای نهاد. در میان مؤلفان این نوع از کتاب‌ها، برخی مانند ابراهیم بن محمد بن سعید

^۷ برای نگاه اجمالی به تلاش‌های صورت گرفته در پنج قرن رجوع شود به پیوست ها، نمودار شماره ۴.

ثقفی (م ۲۸۳ق) از مورخین متقدم مکتب کوفه، احتمالاً از زاویه تاریخی به تألیف در این زمینه پرداخته و در نگارش کتاب خود، یعنی فضل الکوفه و من نزلها من الصحابة، هدفی غیر از مؤلفان فوق داشته است.

۲. زمینه شکل‌گیری کتاب‌های دعا

۲-۱. قرآن کریم، سیره قولی و عملی معصومان علیهم‌السلام

قرآن نقشی راهبردی و کلیدی در برانگیختن عالمان شیعه برای حفظ و نشر دعاهای ائمه اطهار علیهم‌السلام در طول پنج قرن ابتدایی داشته است. چنان‌که تأکید فراوان قرآن بر اهمیت دعا، که در همانند ساختن آن با عبادت (غافر: ۶۰)، و ذکر آیات متعدد درباره آداب دعا و بیان سیره دعایی انبیا و انسان‌های دیگر در شرایط مختلف، و تعلیم دعا به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و مومنان آشکار است (بقره: ۱۲۶؛ آل عمران: ۳۸؛ یوسف: ۳۳؛ انبیا: ۷۷-۷۸؛ شعرا: ۸۶؛ عنکبوت: ۳۰؛ اعراف: ۲۰۵). چنان‌که وجود روایات متعدد درباره اهمیت دعا و آداب آن از سوی معصومان علیهم‌السلام جایگاه خاص خود را در روی آوردن و اهتمام عالمان به ضبط و ثبت دعا داشته است (نک: نیل‌ساز، ۱۳۹۱: ج ۱۷، مدخل دعا). در کنار آن باید اهمیت و جایگاه دعا را در زندگانی آنان و نقش ایشان در تعلیم دعا (سیره عملی)، بخش دیگری از این تأثیرگذاری بر اصحاب و عالمان به شمار آورد. در توضیح این مطلب باید گفت، با تأمل در منابع روایی، جنبه‌های مختلفی از چگونگی صدور ادعیه توسط امامان علیهم‌السلام را در می‌یابیم؛ مانند ابتدا به تعلیم دعا، تعلیم دعا پس از درخواست اصحاب، یا شیوه‌های این تعلیم، اعم از شفاهی یا مکتوب. مسائلی که ما را با نقش اهل بیت در تعلیم و نشر دعا آشنا می‌کند (ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۲۷۲/۱؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۵۴۷/۲، ۵۸۵؛ ۷۰/۳، ۳۲۸؛ کفعمی، ۱۴۰۵: ۲۸۳؛ راوندی، ۱۴۰۷: ۵۴؛ مشهدی، ۱۴۱۹: ۲۰۵؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۲۸۰؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۳۲۴/۶؛ صدوق، ۱۳۹۵: ۳۴۲/۲-۳۴۳؛ مفید، ۱۴۱۳: ۱۸۴/۲).

برای نمونه در دوران صادقین علیهم‌السلام، که انتقال قدرت از بنی امیه به بنی عباس، شرایط مساعدی فراهم کرده بود، شاهد گسترش فرهنگ دعا و زیارت در میان شیعیان هستیم؛ وجود روایات فراوان در باب فلسفه، فضیلت و آداب دعا و زیارت از صادقین علیهم‌السلام گواهی بر این ادعا

است که زیارت عاشورا از امام باقر علیه السلام، زیارت اربعین، دعای عهد، و دعای غریب از امام صادق علیه السلام بخش از این فعالیت‌ها است.

همچنین با نگاه به زندگانی اهل بیت علیهم السلام می‌توان فهمید گاهی با توجه به شرایط جامعه، دعا نقش راهبردی در فعالیت‌های امامان علیهم السلام داشته است. به‌ویژه در زمان امام سجاد علیه السلام با توجه به شرایط خفقان‌آور دوران بنی‌امیه (مسعودی، ۱۴۲۶: ۱۶۸ و ۱۷۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۸/۲۶؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۴/۳۹۲؛ شریف قرشی، ۱۴۰۹: ۳۷۲/۲-۳۷۵) و حساسیت دستگاه خلافت نسبت به فعالیت‌های امام علیه السلام و کم بودن تعداد شیعیان در اثر برخوردهای شدید، و با کنارگیری آن حضرت از عرصه سیاسی، کارکرد دعا در راهبری و هدایت جامعه، نمود آشکارتری می‌یابد.

در واقع قالب دعا این امکان را برای امام علیه السلام فراهم کرده بود تا ایشان از طریق مناجات به نشر مفاهیمی همت‌گمارد؛ مفاهیمی که امکان بیان صریح آن فراهم نبود. مانند بیان مکارم اخلاقی در زمانی که فساد و تباهی همه جا را، حتی مکه و مدینه را، فرا گرفته بود، نفی نظام حاکم، بیان حق امامت، ذکر جایگاه پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت علیهم السلام به شکل صلوات بر ایشان، آن هم در سیاه‌ترین دورانی که بر شیعه گذشت، یعنی زمانی که نواده پیامبر در کربلا شهید شد و دشنام علی علیه السلام سنت اموی شده بود (ابن سعد، بی‌تا: ۲۲۰/۵؛ کوفی، ۱۴۱۲: ۱۰۸/۲-۱۰۹)؛ قمی، علی بن ابراهیم، ۱۴۰۴: ۱۳۴/۳-۱۳۵) و شیعیان هیچ‌گونه امنیت جانی و مالی نداشتند. همین دعا در دورانی از سلطنت عصر عباسی یعنی زمان متوکل، بار دیگر کارکرد خود را نشان داد و به عنوان ابزاری برای امام هادی علیه السلام برای ایجاد روشن‌گری استفاده شد.

۲-۲. انگیزه‌های شخصی

انگیزه‌های شخصی نیز برخی عالمان را در دوره‌های مختلف به وادی تألیف کتاب‌های دعا کشاند. این انگیزه‌ها، گاهی از منشأ معنوی سرچشمه می‌گرفت و تألیف اثری چون کامل‌الزیارات را به دنبال داشت، که تقرب به خدا و رسول صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه اطهار علیهم السلام و نشر دعا‌های آنان در میان مؤمنان، به عنوان هدف این قولوبه کاملاً بیان‌گر این ادعا است (ابن قولوبه، ۱۳۵۶: ۴-۳). همچنین گاهی کاستی‌های موجود، دلیل انگیزش عالمانی چون شیخ مفید بود تا اثری مثل کتاب المزار بنگارند (مفید، الف ۱۴۱۳: ۳).

۲-۳. شرایط سیاسی-اجتماعی جامعه

در کنار عوامل فوق، گاه شرایط سیاسی-اجتماعی حاکم بر جامعه، بسترساز بوده است. کتاب مزار امیرالمؤمنین علیه السلام یا کتاب‌های زیارتی که در میانه سده سوم به نگارش درآمد، گویای این مطلب است.

۲-۳-۱. کتاب مزار امیرالمؤمنین

پس از شهادت حضرت امیر علیه السلام و دفن شبانه و پنهانی آن حضرت، قبر ایشان طبق وصیت آن بزرگوار از عموم مردم پنهان ماند (مفید، ب ۱۴۱۳: ۱/۱۰). تا این که امام صادق علیه السلام در سفرهای متعدد به کوفه، حیره و هاشمیه (مراکز اولیه خلافت عباسی) به همراه اصحاب خود به زیارت قبر امیرالمؤمنین علیه السلام رفت و محل قبر آن حضرت و چگونگی و آداب زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام را به آنان نشان داد (رجبی، ۱۳۷۸: ۵۷-۵۶، ۵۳). قطعاً در این اوضاع و احوال، معاویه بن عمار دهنی (م ۱۷۵ق) بستر را برای تألیف کتابی در باب زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام مناسب یافت و دست به نگارش کتاب مزار امیرالمؤمنین زد.

۲-۳-۲. کتاب‌های مزار در نیمه سده سوم

دوران امام هادی علیه السلام (۲۲۰ق-۲۵۴ق) از دوره‌های مهم و سخت تاریخ شیعه به شمار می‌رود. جامعه شیعه در این عصر از دو جبهه حاکمیت و غلات، دچار سختی‌های فراوان شد. در جبهه غلات افرادی مثل علی بن حسکه قمی، قاسم یقطینی، حسن بن بابا قمی، و محمد بن نصیر به فتنه‌انگیزی و گمراه‌سازی و انتشار بدعت در جامعه علوی پرداختند.

دادن نسبت الوهیت به امام هادی علیه السلام فرستاده شدن بعنوان پیامبر از سوی امام، برداشتن واجبات الهی، جایز شمردن ازدواج با محارم، اعتقاد به تناسخ و... از جمله عقاید منتشره توسط ابن حسکه و محمد بن نصیر بود (شریف قرشی، ۱۳۷۲: ۴۶۹-۴۶۷). امام هادی در کنار لعن و بیزاری جستن از این افراد و دروغ‌گو خواندن آن‌ها، در قالب زیارت جامعه کبیره به زدودن بدعت‌های غلات و عقاید نادرست آن‌ها در باب امامت اقدام کرد (طوسی، ۱۴۰۹: ۵۲۰-۵۱۸ و ۵۲۴-۵۲۳).

در جبهه حاکمیت، دوران متوکل عباسی با حصر اقتصادی شیعیان، توهین به اهل بیت علیهم السلام از سوی شاعران و تشویق آنها از جانب حکومت، حبس و شکنجه بسیاری از علویان و پنهان

متواری شدن برخی از بزرگان شیعه در این عصر، به نحوی تکرار دوران محنت‌بار و خفقان‌آور بنی‌امیه در عصر امامت امام سجاد علیه السلام را تداعی می‌کرد. بدترین این فجایع، دستور ویران کردن قبر مطهر سیدالشهدا بود که با امتناع کارگزاران متوکل، به دست یهودیان صورت گرفت. متوکل همچنین زیارت قبر امام حسین علیه السلام را ممنوع کرد، و جان و مال متخلفین را مباح اعلام کرد (شریف قرشی، ۱۳۷۲: ۴۲۶-۴۰۳). در این دوران و در چنین اوضاع و احوالی، چهار تن از بزرگان شیعه، محمد بن اورمه قمی، علی بن مهزیار اهوازی، حسین بن سعید اهوازی و حسین بن عبیدالله سعدی دست به تألیف در زمینه زیارت زدند.

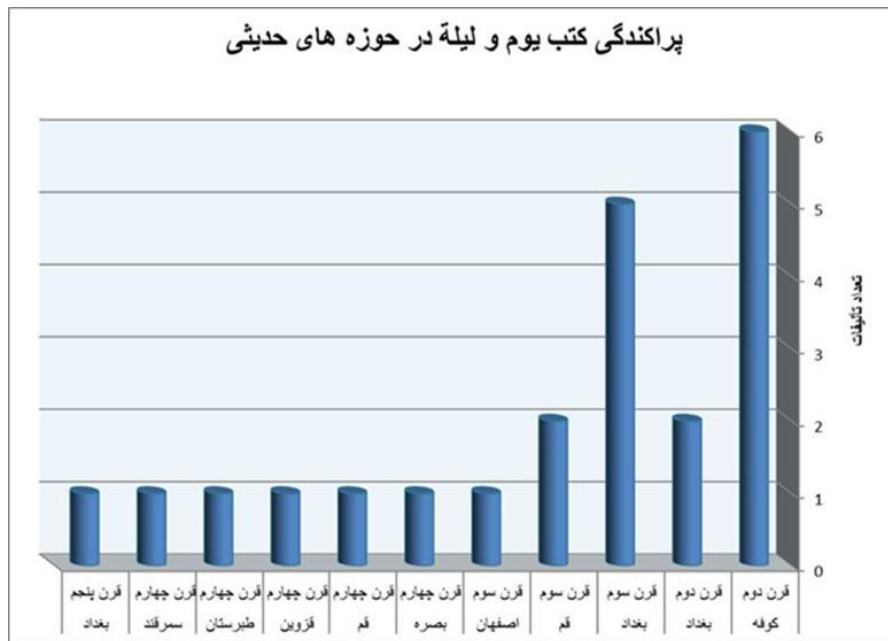
در انتها ذکر این نکته لازم است که از میان آثار متقدمان در زمینه دعا، بخشی تا امروز بر جای مانده است؛ مانند: کتاب الدعاء کافی کلینی، کامل الزیارات ابن قولویه، المزار شیخ مفید، مصباح المتهجد شیخ طوسی و... همچنین برخی دیگر از این کتاب‌ها در اختیار صاحبان جوامع دعایی چون سید بن طاووس، ابن فهد حلّی و کفعمی بوده و جزء مصادر آن‌ها به شمار آمده است. چنان‌که شیخ آقا بزرگ تهرانی از وجود بیش از هفتاد اثر از تألیفات متقدمان در نزد سید بن طاووس خبر داده است (تهرانی، ۱۴۰۳: ۱۷۷/۸-۱۷۶).

پس از شکل‌گیری جوامع دعایی و انعکاس آثار متقدمان در آن، به تدریج توجه به آثار پیشینیان به دلایل گوناگونی رو به ضعف و افول نهاد و کم‌کم از دسترس عالمان خارج شد. اما از آنجا که این منابع در دسترس متأخران بوده، می‌توان با استفاده از نظریه سرگین، که اسانید روایات را نشان‌گر منابع یک مؤلف می‌داند (نیل ساز، ۱۳۹۳: ۳۲۷)، به بازسازی تمامی یا بخشی از منابع کهن از دست رفته از طریق منابع متأخر مبادرت ورزید.

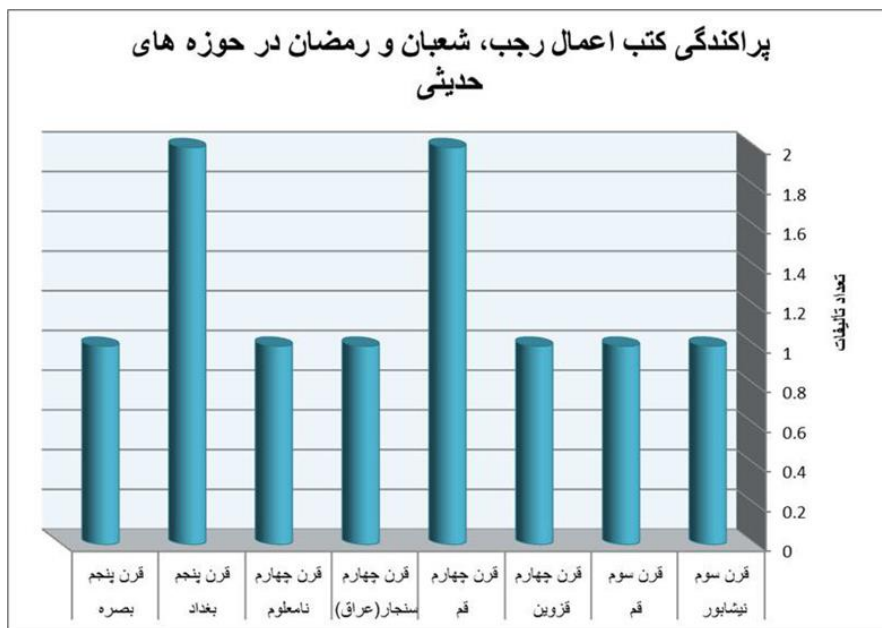
نتیجه‌گیری

بررسی دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی در زمینه کتاب‌های دعا، این امر را نمایان کرد که تألیف کتاب‌های دعا از همان آغاز عصر تدوین علوم اسلامی (سده دوم) مورد توجه عالمان شیعه بوده است و این آثار در قالب‌های مختلفی (چهار گونه) به رشته تحریر درآمده است. همچنین روند و سیر نگارش کتاب‌های دعا در پنج سده نخست نشان‌گر فراز و نشیب هریک از گونه‌های دعایی در زمان‌ها و مکان‌های مختلف است. به طوری که گاه برخی از این گونه‌ها در یک بازه زمانی و در یک حوزه حدیثی با اقبال یا ادبار عالمان مواجه شده است. همچنین در باب

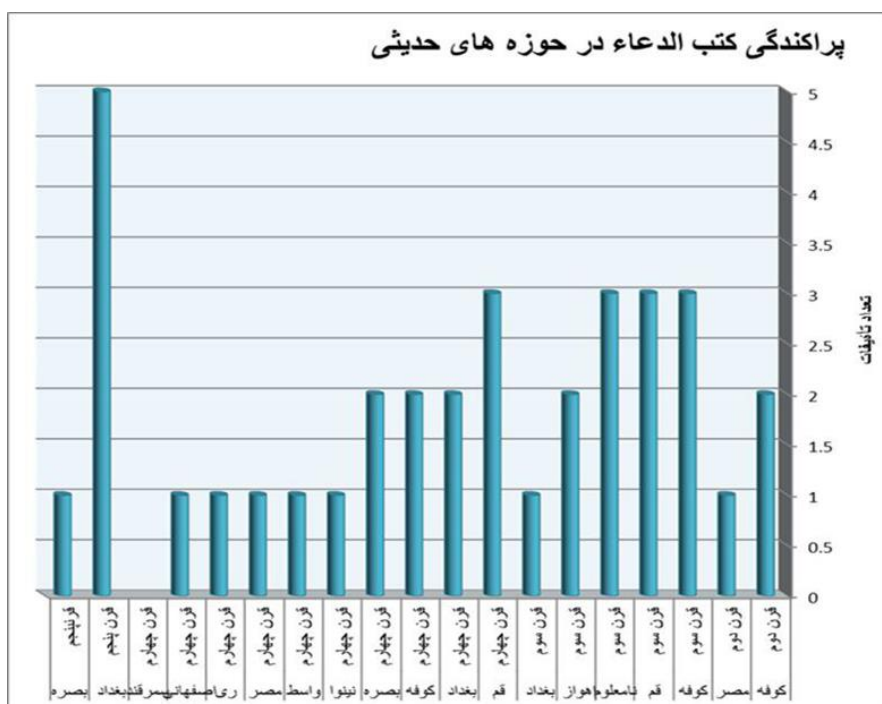
انگیزه‌ها نیز باید گفت توجه به سیر نگارش‌ها و همین‌طور نظر به ادوار تاریخی حیات شیعه، می‌تواند ما را با عوامل زمینه‌ساز در تألیف کتاب‌های عالمان در دوره‌های مختلف آشنا کند. چنان‌که توجه به عصر امام صادق و امام هادی علیهما السلام ما را با بستر شکل‌گیری برخی از این کتاب‌ها آشنا کرد و همچنین مطالعه مقدمه کتاب‌ها، طریق دیگر آگاهی ما با انگیزه‌های عالمان در تألیف آثارشان است. اگرچه در کنار همه این عوامل، نباید از نقش بنیادین قرآن و سیره اهل بیت، به عنوان زمینه‌سازی عام در عرصه نگارش آثار علوم اسلامی، غفلت کرد.

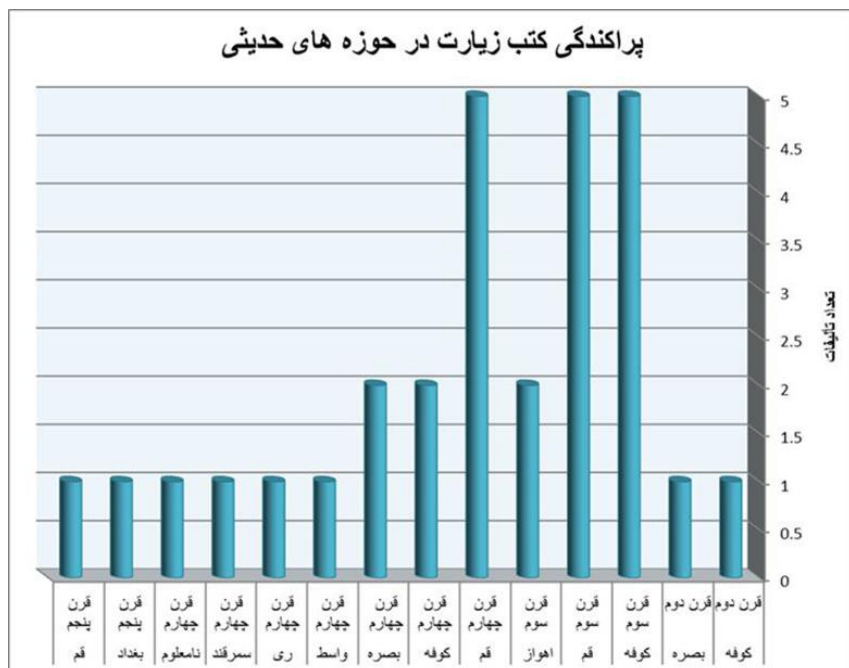
نمودار شماره ۱

نمودار شماره ۲

نمودار شماره ۳

نمودار شماره ۴

كتاب نامه

١. ابن أبي الحديد، عبدالحميد بن هبة الله. (١٤٠٤ق). شرح نهج البلاغه، قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفي.
٢. ابن اثير. (١٣٨٥ق). الكامل في التاريخ، بيروت: داربيروت للطباعة و النشر.
٣. ابن بابويه، محمد بن علي. (١٤١٣ق). من لا يحضره الفقيه، قم: دفتر انتشارات اسلامي.
٤. _____. (١٣٩٥ش). كمال الدين و تمام النعمة، تهران: اسلاميه.
٥. ابن طاووس، علي بن موسى. (١٤٠٩ق). إقبال الأعمال، تهران: دارالكتب الإسلامية.
٦. _____. (١٤١٨ق). مهج الدعوات و منهج العبادات، قم: دارالذخائر.
٧. _____. (١٣٣٠ق). جمال الأسبوع بكمال العمل المشروع، قم: دارالرضي.
٨. _____. (١٤٠٦ق). فلاح السائل و نجاح المسائل، قم: بوستان كتاب.
٩. _____. (١٤١١ق). المجتبي من الدعاء المجتبي، قم: دارالذخائر.
١٠. _____. (١٤٠٩ق). فتح الأبواب بين ذوى الألباب و بين ربّ الأرباب، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، چاپ اول.
١١. _____. (١٤١٥ق). الدرود الواقية، بيروت: مؤسسة آل البيت عليه السلام، چاپ اول.
١٢. ابن فهد حلي، احمد بن محمد. (١٤٠٧ق). عدة الداعي و نجاح الساعي، قم: دارالكتب الإسلامية.
١٣. ابن قولويه، جعفر بن محمد. (١٣٥٦ش). كامل الزيارات، نجف، دارالمرتضوية.
١٤. ابن مشهدي، محمد بن جعفر. (١٤١٩ق). المزار الكبير، قم: دفتر انتشارات اسلامي، چاپ اول.
١٥. اتان كلبرگ. (١٣٧١ش). كتابخانه ابن طاووس، قم: كتابخانه عمومي آية الله العظمى مرعشي نجفي.
١٦. بغدادى، إسماعيل باشا. (بى تا). هدية العارفين، بيروت: دارإحياء التراث العربى.
١٧. تسترى، محمدتقى. (١٤١٩ق). قاموس الرجال، قم: مؤسسة النشر الإسلامى، چاپ اول.
١٨. تهرانى، آقا بزرگ. (١٤٠٣ق). الذريعة إلى تصانيف الشيعة، بيروت: دارالأضواء، چاپ دوم.
١٩. ذهبى، محمد بن احمد. (١٣٨٢ق). ميزان الاعتدال، بيروت: دارالمعرفة، چاپ دوم.

۲۰. رجبی، محمدحسین. (۱۳۷۸ش). کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی، تهران: دانشگاه امام حسین.
۲۱. سبحانی، جعفر. (۱۴۱۸ق). موسوعة طبقات الفقهاء، قم: مؤسسة الإمام الصادق (علیه السلام)، چاپ اول.
۲۲. شریف قرشی، باقر. (۱۴۰۹ق). حياة الإمام زين العابدين عليه السلام، بيروت: دارالأضواء، چاپ اول.
۲۳. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۳ش). رجال الطوسی، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، چاپ اول.
۲۴. _____. (۱۴۰۹ق). إختيار معرفة الرجال، مشهد: موسسه نشر دانشگاه مشهد.
۲۵. _____. (۱۴۲۲ق). الفهرست (فهرست كتب الشيعة و أصولهم و أسماء المصنّفين و أصحاب الأصول)، قم: مؤسسة النشر الفقاهة، چاپ دوم.
۲۶. _____. (۱۴۱۱ق). مصباح المتعبد و سلاح المتعبد، بيروت: مؤسسة فقه الشيعة، چاپ اول.
۲۷. _____. (۱۴۰۷ق). تهذيب الأحكام، تهران: دارالكتب الإسلامية.
۲۸. _____. (۱۴۱۴ق). الأمالی، قم: دارالثقافة، چاپ اول.
۲۹. _____. (۱۳۷۳ش). تحلیلی از زندگانی امام هادی عليه السلام، مشهد: کنگره جهانی امام رضا عليه السلام.
۳۰. قطب الدين راوندى، سعيد بن هبة الله. (۱۴۰۷ق). الدعوات (سلوة الحزين)، قم: انتشارات مدرسه امام مهدي (عج)، چاپ اول.
۳۱. قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ق). تفسیر القمی، قم، دارالکتاب، چاپ سوم.
۳۲. قمی، عباس. (بی تا). الکنی و الألقاب، تهران: مکتبه الصدر.
۳۳. کاتب واقدی، محمد بن سعد. (بی تا). الطبقات الكبرى، بيروت: دارصاد.
۳۴. کحاله، عمر رضا. (بی تا). معجم المؤلفين، بيروت: دارإحياء التراث العربي.
۳۵. کفعمی، ابراهیم بن علی. (۱۴۰۵ق). جنة الأمان الواقية (المصباح)، قم: دارالرضی.
۳۶. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی، تهران: دارالكتب الإسلامية.

۳۷. کوفی، محمد بن سلیمان. (۱۴۱۲ق). مناقب الإمام أمير المؤمنين، قم: مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة، چاپ اول.
۳۸. مدرسی طباطبایی، حسین. (۱۳۸۳ش). میراث مکتوب شیعه، قم: کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران.
۳۹. مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۴۰. مسعودی، علی بن حسین. (۱۴۲۶ق). اثبات الوصیة، قم: انصاریان.
۴۱. مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). کتاب المزار، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۴۲. _____ . (۱۴۱۳ق). الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۴۳. نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۰۸ق). رجال النجاشی، بیروت: دارالأضواء.
۴۴. نیل ساز، نصرت. (۱۳۹۳ش). «تبیین و ارزیابی نظریه سزگین درباره شناسایی و بازسازی متابع جوامع روایی»، پژوهش های قرآن و حدیث، ش ۱۱، صص ۳۲۱-۳۴۶.
۴۵. _____ . (۱۳۹۱ش). «مدخل دعا»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۷، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
۴۶. واسطی بغدادی، احمد بن حسین، (۱۳۶۴ش). الرجال، قم: دارالحدیث.

پی‌نوشت‌ها

۱. به تصریح نجاشی، ابن سنان در دستگاه خلافت عباسی تا دوران هارون الرشید بوده و دوران خلافت هارون از سال ۱۷۰ ق به بعد است.
۲. نجاشی در ترجمه حسن بن سعید آورده: حدثنا... محمد بن أحمد الصفواني، سنة اثنتين و خمسين و ثلاثمائة بالبصرة، قال: ...
۳. شیخ طوسی در رجالش درباره فرزند وی، احمد بن محمد بن سلیمان آورده: الکوفی نزیل بغداد. بنا بر این، احتمال می‌رود که پدر او نیز در بغداد بوده باشد.
۴. کلینی تألیف مستقلی در این زمینه ندارد و کتاب الدعاء وی در ضمن بخش اصول کافی قرار دارد.
۵. این‌گونه رمی به غالی‌گری قدما و به‌ویژه اهل قم قابل اعتماد نیست (نجاشی، ۱۴۰۸: ۲۱۲/۲).
۶. «بار خدایا چه بسا دشمنی که شمشیر عداوت آخت و بر من تاخت ... و چون پاسبانان همواره بیدار، دیده از من بر نمی‌گرفت و در دل داشت که مرا گزندی سخت رساند» (صحیفه سجادیه، دعای ۴۸، ترجمه: آیتی، ص ۳۵۲).

